

П. П. ТОЛОЧКО

ТОПОГРАФІЯ СКАРБІВ МОНЕТНИХ ГРИВЕН У КИЄВІ

Монетні гривни, або злитки дорогоцінних металів певної ваги, форми і розмірів, почали зустрічатись на території Києва у вигляді скарбів і поодиноких знахідок досить давно. У 1635 р., під час перших «археологічних» досліджень, метою яких було «Десятинную церковь пресветой девы выкопать и открыть дневному свету»¹, Петром Могилою було знайдено срібний злиток. Певно, у Могили не було жодних сумнівів у тому, що злиток був грошовою одиницею, і він назвав його київським рублем.

Перший більш-менш детальний опис київської гривни з'явився в літературі лише через 200 років. В листі, який супроводжував одну з чотирьох знайдених під час розкопок Десятинної церкви київських гривен до Петербурга, київський митрополит Є. Болховітинов писав, що «однакова фігура і вага чотирьох срібних злитків доказує і однакове їх вживання». Як і Петро Могила, Є. Болховітинов назвав знайдені злитки срібла київськими рублями².

В міру збільшення кількості знахідок таких злитків і надходження їх в державні сховища (музеї і колекції при університетах) зростав і інтерес до них. В кінці минулого — на початку нашого століття почалось серйозне вивчення древньоруської грошової системи, з'явилися спеціальні дослідження, в яких робились спроби з'ясувати такі питання, як походження срібних гривен, співвідношення їх ваги з грошово-ваговими системами сусідніх з Руссю країн, початок і кінець їх обертання та багато інших. Значно менше уваги було приділено питанням топографії знахідок. Єдина праця з цього питання вийшла понад 40 років тому³. В ній дослідник зібрав усі відомі на той час дані про місця знахідок скарбів і окремих гривен від Новгороду до Києва і від басейну Волги до кордонів Польщі. Накладені на карту, вони дали можливість визначити окремі райони поширення тієї чи іншої монетної гривни, основні напрямки торгових шляхів, найбільші центри зосередження монетних гривен тощо.

В Середньому Придніпров'ї одним з найбільших центрів зосередження гривен був Київ. Вже А. Ільїну вдалося зібрати відомості про 26 пунктів міста, де в різні часи були знайдені монетні гривни київського і новгородського типів. З часу виходу в світ праці А. Ільїна кількість таких пунктів зросла до 41 (рис. 1, додаток № 1). Всього в

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 12.

² Груды Общества истории и древностей российских. ч. V, кн. I, М., 1830, стор. 124, 125.

³ А. А. Ильин, Топография кладов серебряных и золотых слитков, Пг., 1921.

в Києві було виявлено близько 270 срібних і золотих гривен. Очевидно, це лише незначна частина дійсної їх кількості. Багато з них напевно, були переплавлені в тиглях київських ювелірів, деякі потрапили до приватних колекцій і відомості про їх знаходження не проникли в літературу.

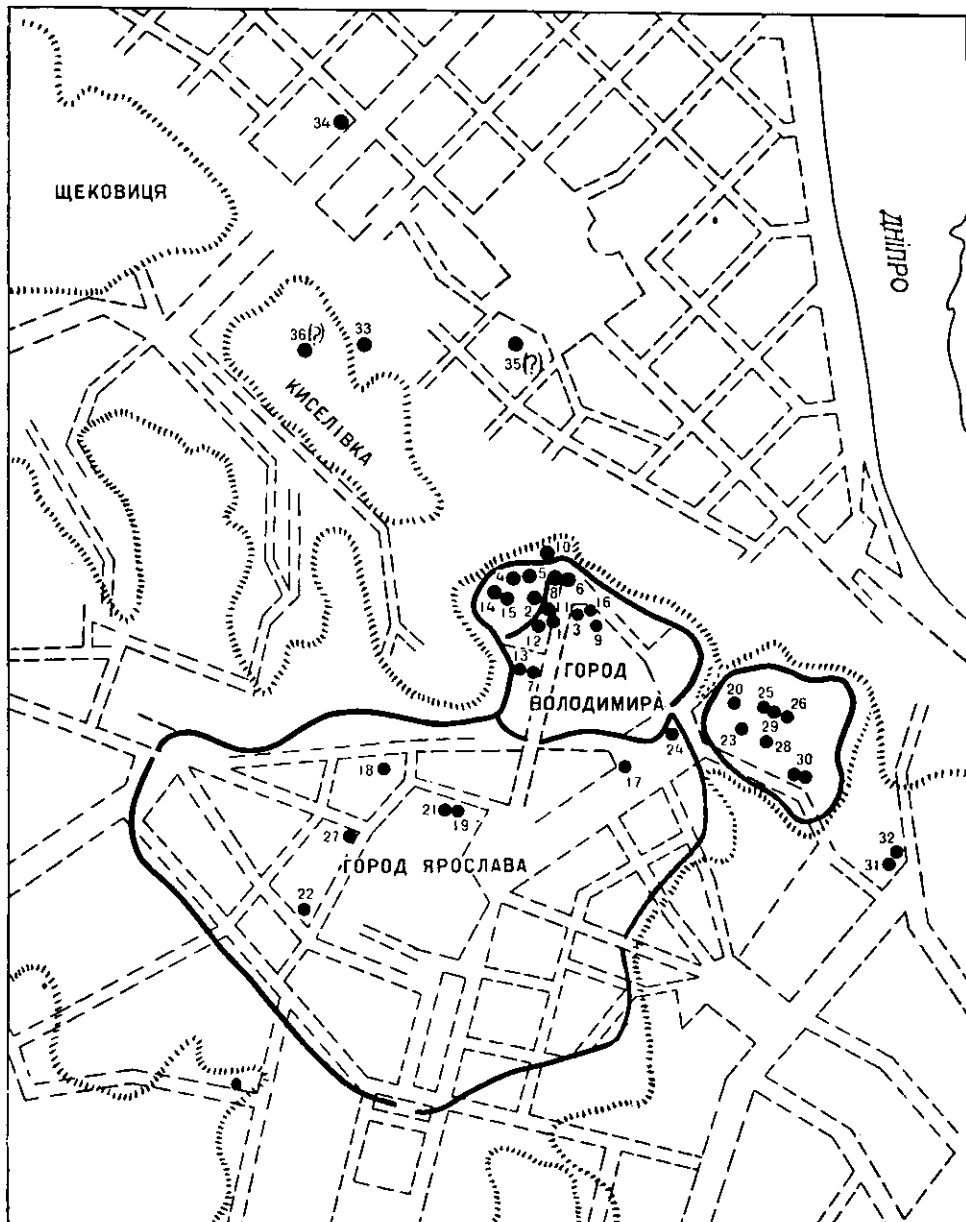

Рис. 1. Карта знахідок гривен у Києві.

Територія древнього Києва, позначена знахідками гривен, досить велика, але концентрація їх не скрізь однакова. Найбільша кількість знахідок припадає на верхнє місто — центральну частину Києва, обнесену валами городів Володимира, Ярослава і Святополка. Із 41 пункту знахідок тут розміщено близько 33, а з загальної кількості 265 гривен в цьому районі виявлено близько 227. В свою чергу найбільша

концентрація знахідок в межах верхнього міста припадає на північно-східну частину Старокиївської гори, територію Михайлівського відділення і на ту частину дитинця Ярослава, котра знаходиться між Софійським собором і Львівською площею (умовно цю територію можна назвати Софійською стороною).

Велику густоту знахідок монетних гривен на північно-східному виступі Старокиївської гори (територія садиби Історичного музею) пояснюють слова літопису, де говориться про те, що являла собою ця територія в соціальному відношенні в часи Київської Русі. Під 945 р. в літописі читаємо: «Город же бяше Киев, где же ныне есть двор Гордятин и Никифоров, а двор княж бяше в городе иде же ныне есть двор Воротислав и Чудин... а двор теремный и другой бе вне города... за святою Богородицею над горою, бе бо ту терем камен»⁴. Літописець дав першу соціально-топографічну характеристику найдавнішого ядра міської території Києва для кількох епох. Приблизно до середини X ст. північно-східна частина Старокиївської гори була обнесена валом найдавнішого городища. В межах дитинця знаходився один князівський двір, а за його укріпленнями — інший. Тут же пізніше розташовувались двори чотирьох київських бояр. З цих чотирьох боярських імен два — Чудін і Никифор, або Микифор, — зустрічаються не лише на сторінках літопису, але й в Правді Ярославичів. У 1072 р. Чудін бере участь у відомій вишгородській нараді. Його ім'я — Чудін Мікула — згадано в заголовку Правди Ярославичів. Вишгород, де відбувалась нарада, згідно літопису, належав Чудину: «...тогда держа Вышгород Чюдин». В тій же вишгородській нараді взяв участь і боярин Никифоров, або як його називає Правда Ярославичів — Микифор Киянин.

Отже, названі бояри були наблизеними особами князя і відігравали досить помітну роль в житті Києва. Розташування їх дворів по сусідству з князівськими може бути пояснено особливим становищем їх серед соціальних верхів населення Києва.

В 1857 р. під час земляних робіт на території садиби Климовича, вище сучасного будинку № 38 по вул. Андріївський спуск, було виявлено фундамент будівлі. В одній з ніш древньої кладки в глиняному горщику знаходився скарб золотих і срібних речей, до складу якого входило і шість срібних монетних гривен київського типу (6)⁵. Дещо пізніше, в 1862 р., під час планування вулиці Великої Володимирської, поблизу фундаменту цієї ж споруди було знайдено ще один скарб з трьома монетними гривнями київського типу (7).

Знахідки на території садиби Десятинної церкви зустрічались і після цього. Згідно з припущенням деяких дослідників Києва, зокрема В. В. Хвойки, фундаменти, розкопані вище будинку № 38 по вул. Андріївський спуск, і є залишками того замського терему кам'яного, який згадується в літописі.

Отже, наявність на території північно-східної частини Старокиївської гори князівських, боярських і церковних дворів (Десятинна церква) не залишає жодних сумнівів щодо соціальної приналежності цієї території і пояснює, чому саме ця, порівняно невеличка, частина київського кремля дала таку велику кількість скарбів золотих і срібних речей, багато з яких мали у своєму складі і монетні гривни. В руках князівських і боярських сімей були зосереджені великі багатства, частина з яких при різних обставинах попадала в землю. Саме цим, в першу чергу, треба керуватись при визначенні соціального обличчя тієї чи іншої частини міста на підставі знахідок скарбів дорогоцінних ювелірних виробів із золота та срібла.

⁴ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 35.

⁵ Тут і далі в дужках вказується номер пункту знахідки згідно додатку № 1.

Надзвичайну густоту знахідок різних дорогоцінностей, в тому числі і гривен, на території найдавнішого міста деякі дослідники схильні пояснювати тим, що сюди зійшло багато людей в останні години оборони Києва в 1240 р., які і прикопали тут свої цінності. Звичайно, така можливість не виключена, але не слід її перебільшувати. Вона однаково випадкова як для Старокиївської гори, так і для всіх інших частин города Володимира.

Для нас більш прийнятний висновок Г. Ф. Корзухіної про те, що цінності ховали в межах будівель, в печі, в ніші під підлогою, в спеціальних сховищах або (найчастіше) заривали в землю на своїх садибах⁶. Древній Київ у цьому відношенні не міг являти собою виняток.

Друга група знахідок гривен припадає на територію колишніх садиб Трубецького, Агеєва та інших, де зараз розміщені садиби школи № 25, будинку № 1 по вул. Володимирській і прилеглі до них площі (3, 9, 17). Вони зустрічались як у вигляді окремих знахідок, так і у складі скарбів золотих і срібних речей. Дослідники вважають, що ця територія входила в межі Великого двору Ярослава, головної князівської резиденції⁷.

Кілька знахідок монетних гривен виявлено на території садиб, розташованих вздовж Десятинного провулку. В 1876 р. на розі вул. Володимирської і Десятинного провулку, на території садиби Лескова, в глиняній посудині було знайдено скарб з 14 гривен та інших предметів (8), а в скарбі 1914 р., виявленому проти будинку № 6 по Десятинному провулку, знаходилось чотири гривни у вигляді паличок (14). Згідно висновкам В. А. Богусевича, зробленим на підставі аналізу літопису і знахідки фундаментів князівського палацу в Десятинному провулку, в цьому районі знаходився князівський Мстиславів двір⁸. Він займав територію від будинку телеграфа до Десятинного провулку включно. Отже, скарби з монетними гривнами були заховані на території Мстиславового двору або в безпосередній близькості від нього.

В межах города Ярослава знахідки монетних гривен припадають на його північно-західну частину: від Софійського собору вздовж вулиць В. Житомирської і Рейтарської до Львівської площі. Розміщення скарбів на цій території, незважаючи на деяку випадковість в їх виявленні, очевидно, вірно відбиває соціальний характер цієї частини дитинця. Багаті скарби з монетними гривнами були знайдені тут в районі Троїцького (нині Рильського) провулку (10, 21), по вул. Рейтарській (22) та В. Житомирській (19). Особливо багатим виявився останній скарб. В ньому, крім золотих і срібних ювелірних речей князівсько-боярського кола, знаходилось 34 гривни київського типу.

В літописі ця частина города Ярослава описана недостатньо. На всій території, від Софії до Львівської площі, літопис розміщує лише два боярських двори. Один з них, двір боярина Путяти, описується в зв'язку з повстанням 1113 р., яке було спрямоване, в першу чергу, проти багатьох бояр, наближених Святополка, і лихварів. По дорозі в єврейський квартал повстали пограбували двір Путяти. Отже, він знаходився десь між Львівською площею і Софійським собором. Можливо, один з багатих скарбів з монетними гривнами, знайдений в районі Житомирської вулиці, і був захований на місці цього двору. Описуючи події, пов'язані з обороною Києва військами Ізяслава Мстиславича від військ Юрія Долгорукого в 1151 р., літопис повідомляє ще

⁶ Г. Ф. Корзухіна, Русские клады, М., 1954, стор. 14.

⁷ В. А. Богусевич, Про феодальні двори Києва XI—XII ст., Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 14—20.

⁸ Там же, стор. 17.

про один боярський двір: «А Изыслав Давидович ста mezi Золотыми воротами и mezi Жидовскими противу Бориславлю двору»⁹.

Безперечно, боярських дворів в цій частині міста було значно більше, але надзвичайний лаконізм літописних повідомлень про боярські двори Києва взагалі не дає можливості визначити їх кількість і, тим більше, точне місцезнаходження. Знахідки скарбів дорогоцінних речей, в тому числі і скарбів з монетними гривнами, на території від Софії до Львівської площі дають значно детальнішу і повнішу характеристику соціальної структури цього району і суттєво доповнюють літопис.

На порівняно невеликій площі Михайлівського відділення верхнього міста знайдено близько 90 монетних гривен. Як правило, вони входили до складу скарбів ювелірних речей. Окремі скарби налічували від 6—15 (25, 33) до 56 (39) гривен. Топографія скарбів, напевно, відбиває топографію феодальних дворів — як світських, так і церковних.

Кілька знахідок монетних гривен зафіксовано поблизу Хрещатицького яру. На жаль, визначити більш конкретно їх місцезнаходження немає можливості, оскільки в опублікованій літературі про це даються лише загальні довідки: «поблизу Хрещатицького яру» (34, 35).

Викликає деякий подив та обставина, що знахідки монетних гривен майже не зустрічаються на Подолі. Вони знайдені тут лише в трьох пунктах, та й то в дуже незначній кількості (36, 37, 38). Здавалось би, в торговому районі Києва, яким був Поділ, їх повинно бути більше. На користь такого припущення говорить і традиція: на Подолі знайдено велику кількість римських, арабських і візантійських монет.

Чим же пояснити це явище? Поганим станом дослідженості району? Можливо. Але в такій же мірі недостатньо досліджена і територія города Ярослава, яка дала близько 56 гривен. Очевидно, пояснення в тому, що на Подолі не було або було мало дворів багатих київських бояр і купців, які вели значну торгівлю, оперуючи монетними гривнами. Дрібні ж торговці, котрі населяли Поділ, користувались розмінною монетою.

В 1840 р. скарб срібних злитків було виявлено південніше Києва, в с. Жуляни. В глиняному горщику знаходилось 20 монетних гривен київського типу (40). Знахідка цього скарбу не може пояснюватись випадковістю. Тут знаходилось літописне село Желянь, де міг бути і двір якогось київського феодала чи купця.

Кількість монетних гривен в київських скарбах буває різною. Поряд з великими скарбами, в яких знаходилось по 15, 20, 30 і 50 гривен, нерідко зустрічаються знахідки по три, чотири, шість гривен, причому не в складі багатих скарбів, а окремо. Вивчаючи причини появи невеликих скарбів, Г. Ф. Корзухіна прийшла до висновку, що з широким розвитком ремесла і, напевно, торгівлі в Києві, як і в інших великих містах, життєвий рівень деякої групи населення піднімається. Поряд з біднотою в Києві з'являються прошарки більш-менш заможних городян-ремісників, дрібних торговців, людей, зв'язаних з обслуговуванням князівських і боярських дворів. Сусідство незначних скарбів з досить великими і багатими свідчить про те, що ці прошарки населення були тісно пов'язані з князівськими, боярськими і монастирськими господарствами і мешкали в безпосередній близькості від їх садиб і дворів, а інколи і на території останніх.

Поряд з срібними на Русі були в обігу і золоті монетні гривни. Вони неодноразово згадуються в літописі та інших писемних джерелах. В Лаврентівському літописі під 1097 р. говориться, що ляхи, які обіцяли свою допомогу Давиду Ігоревичу проти Святополка, «взяша у него

⁹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 296.

злата 50 гривен»¹⁰. В Іпатіївському літописі читаємо під 1146 р.: «И ту отступи его Иванко Берладник к Ростиславу смоленскому князю, взем у Святослава 200 гривен серебра, же 12 гривен золота»¹¹. Згадки про золоті гривни продовжували зустрічатись на сторінках літописів і пізніше.

Що являли собою золоті гривни, в якому співвідношенні перебували вони зі срібними і т. д., за відсутністю знахідок довгий час залишалось загадкою. Лише в 1899 р. на території садиби Бродського по вул. Єкатерининській (тепер Рози Люксембург) було виявлено скарб, в якому знаходились дві золоті гривни-палички, напевно, новгородського типу (41) і візантійські монети X і XI ст. від Никифора II Фоки (963—969 рр.) до Ісаака I Комнена (1057—1059 рр.). Дослідники датували час зариття скарбу другою половиною XI ст.¹² В тому ж році А. К. Марков на засіданні Російського археологічного товариства зробив доповідь про золоті монетні гривни. На його думку, знахідка останніх в Києві остаточно усуває сумнів про існування цієї руської грошової одиниці¹³. Скарб 1899 р. дає також деяке уявлення про час її побутування.

Цікаво відзначити, що знахідка скарбу з золотими монетними гривнями і візантійськими монетами в садибі Бродського дещо висвітлює соціальний характер одного з приміських районів древнього Києва — Клова. Згідно літопису, тут знаходився Кловський монастир. Залишки фундаментів монастирських будівель були виявлені в 1963 р. недалеко від місця знаходження скарбу, на території садиби № 5 по вул. Богомольця. Цілком можливо, що в цьому районі знаходились і двори деяких церковних, а може, і світських феодалів.

Наступний скарб з золотими гривнями було виявлено в 1900 р. на території Михайлівського монастиря (25). Разом з золотою гривною в скарбі було вісім срібних і дві візантійські монети, одна з яких — Мануїла I Комнена (1143—1180 р.). У 1906 р. на території того ж Михайлівського монастиря було знайдено ще один скарб, до складу якого входило три шматочки золотих злитків у вигляді паличок (28). Характерно, що в жодному скарбі не було золотих гривен київського типу.

В Києві знайдено кілька мідних гривен, про існування яких літописні джерела нічого не повідомляють. Одна така гривна новгородського типу була знайдена під час розкопок В. В. Хвойки, дві були виявлені на території садиби Фролівського монастиря, під Киселівкою (38), і одна — на розі вулиць Нижнього Валу і Костянтинівської (39). Крім того, згідно повідомленням київської преси¹⁴, В. В. Хвойка знайшов скарб мідних гривен, який складався з однієї цілої, двох половинок і кількох частинок (11).

Важко сказати, який характер носили мідні гривни. А. Ільїн висловив сумнів у тому, що ці злитки мали грошовий характер і були в обігу¹⁵.

Київські скарби з монетними гривнями дали дуже нечисленну кількість гривен новгородського типу. Крім перелічених, вони зустрічались ще в двох-трьох скарбах. У 1907 р. в скарбі срібних гривен київського типу, який було виявлено на території Михайлівського монастиря, знаходилось три гривни новгородського типу (30). В 1914 р. під час розкопок Д. Мілеєва і С. Вельміна в Десятинному провулку

¹⁰ Лаврентиевская летопись, т. I, Л., 1926, стор. 269.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 239.

¹² В. Б. Антонович, Замечательный клад, «Киевская старина», Документы, известия и заметки, 1899, октябрь, стор. 1, 2.

¹³ ЗРАО, т. XII, вып. 1, 2, СПб., 1901, стор. 381.

¹⁴ ИАК, Прибавление к вып. 31, СПб., 1909, стор. 83.

¹⁵ А. А. Ильин, указ. праця, стор. 27.

було знайдено скарб, до складу якого входили чотири монетні гривни у вигляді паличок (14). Ще три гривни цього типу були зафіксовані в складі скарбу золотих і срібних речей, виявленого в 1949 р. на території двору будинку № 4а по вул. Героїв Революції (33). Всього, таким чином, в Києві знайдено близько 20 гривен розглядуваного типу (золотих, срібних і мідних).

Порівняна рідкість новгородських монетних гривен в Києві, очевидно, свідчить про те, що вони були найбільш поширені лише в північних районах Русі. В Середньому Придніпров'ї була в обігу шестикутна гривна київського типу. Згідно В. Яніну, наявність двох грошових систем на території Київської Русі була викликана кількома причинами, головною з яких була відсутність єдиного внутрішнього ринку. Процес феодального розвитку, як вважає В. Янін, уже в X ст. привів до певного економічного зближення окремих територій, які лягли в основу створення місцевих внутрішніх ринків¹⁶.

Цих причин було б досить, щоб повністю виключити можливість і необхідність надходження в Київ новгородських гривен, як і навпаки. Але ж випадки проникнення новгородських гривен на південь і, зокрема, в Київ, а київських — в Новгород, хоч і рідкісні, все ж мають місце, і їх, напевно, треба пояснювати все тими ж економічними факторами. Навряд чи є підстави зовсім виключати можливість участі в торгових операціях Новгорода гривен київського типу, як і навпаки. Економічна замкненість районів не була абсолютною; монетним же гривнам, виготовленим з дорогоцінних металів, в разі потреби можна було надати будь-якої форми.

Питання про те, з якого часу з'являються шестикутні злитки срібла — монетні гривни київського типу, до цього часу не може вважатись вирішеним остаточно, як спірним залишається і питання про те, з якого часу на Русі взагалі починають користуватись металевими злитками. Деякі дослідники, спираючись на випадки спільного знаходження срібних злитків і арабських диргемів IX ст. вважали, що перші як грошові одиниці були в обігу уже в VIII—IX ст., інші схильні були розглядати їх лише як прототипи пізніших монетних гривен, які, на їх думку, почали з'являтися мало не в XII ст.

На жаль, для з'ясування цього питання не дуже багато дають і матеріали київських скарбів. Лише в двох випадках монетні гривни були знайдені з датуючими матеріалами. В 1906 р. в скарбі, знайденому на Трисвятительській вулиці (тепер Героїв Революції), поряд з срібними гривнами київського типу були і золоті монети Володимира Святославовича (29). Здавалось би, ця знахідка дає відповідь на питання про нижню хронологічну дату монетних гривен київського типу, але деякі дослідники висловлювали серйозний сумнів у правильності визначення монет цього скарбу, як монет Володимира Святославовича¹⁷. Знахідка монетних гривен разом з візантійськими монетами, найпізніша з яких датується самим початком другої половини XI ст., дає можливість стверджувати, що, напевно, уже в першій половині XI ст. золоті і срібні злитки використовувались в торгівлі як гроші. Цікаво, що в той час як матеріали київського скарбу дають можливість визначити час побутування новгородських гривен, знахідка в Новгороді в культурному шарі XI ст. срібного шестикутного злитка дозволяє датувати час обігу київських гривен. Згідно А. Ільїну, гривни почали відливати не раніше середини XI ст., в обігу ж вони були протягом XII, XIII і, напевно, на початку XIV ст.¹⁸. Знахідка монетної гривни з мо-

¹⁶ В. Янін, Денежно-весовые системы русского средневековья, М., 1956, стор. 151.

¹⁷ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 124.

¹⁸ А. А. Ильин, вказ. праця, стор. 7.

нетами київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1392 рр.) (37) в якійсь мірі підтверджує припущення А. Ільїна. Варто зауважити, що спільна знахідка монетної гривни з монетами XIV ст. трапилась на горі Киселівці, де в литовські часи знаходився Київський замок.

Таким чином, знахідки монетних гривен на території древнього Києва дають важливий і цінний матеріал для соціальної характеристики окремих його районів.

ДОДАТОК № 1

Знахідки скарбів і окремих монетних гривен

Город Володимира

1. 1826 р. Під час розбирання руїн Десятинної церкви поблизу від вівтаря, на глибині 1,5 м, разом з шматком олова було знайдено чотири срібних шестикутних злитки. Цікаво, що ще в 1635 р. на цих же руїнах Петро Могила виявив такий же злиток срібла і назвав його київським рублем (6, стор. 7—8; 9, стор. 68—71; 40, стор. 124—125)¹⁹.

2. 1837 р. На цвинтарі Десятинної церкви в різний час знайдені дві монетні гривни київського типу, а також грецькі срібні і бронзові монети (5, стор. 33).

3. 1838 р. На території садиби Корольова (колишня Трубецького), що знаходилась проти Десятинної церкви (зараз садиба № 1 по вул. Володимирській), під час розкопок А. Ставровського виявлено три срібні шестикутні гривни. Знаходились вони в складі скарбу золотих і срібних речей. Згідно з повідомленням В. Антоновича, тут було знайдено п'ять монетних гривен київського типу (5, стор. 34; 6, стор. 9; 9, стор. 67—71).

4. 1847 р. На території садиби А. Аненкова, в тій частині, де вона виходить на північні схили Старокиївської гори (десь в районі будинку Історичного музею), було знайдено скарб, до складу якого входили київська гривна та інші речі (6, стор. 11; 10, стор. 133; 41, стор. 56).

5. 1851 р. На території садиби А. Аненкова знайдено шість срібних монетних гривен київського типу (5, стор. 34).

6. 1857 р. Під час земляних робіт на території садиби Климовича, на розі сучасних вулиць Володимирської і Андріївської спуску, виявлені фундаменти будівлі древньоруського часу. В одній з стін цієї будівлі, в ніші, було знайдено глиняний горщик. Всередині його знаходились золоті і срібні ювелірні речі, а також шість срібних гривен київського типу вагою від 152,6 до 160,9 г (5, стор. 34; 8, стор. 35; 26, стор. 110).

7. 1862 р. Поблизу будинку Климовича, який стояв на південний схід від Десятинної церкви, під час планування вул. Володимирської знайдено скарб золотих і срібних речей, в якому знаходились також три монетні гривни київського типу (22, стор. 94; 25, стор. 111).

8. 1876 р. Весною цього року в садібі І. Лескова, яка знаходилась на розі вул. Володимирської і Десятинного провулку, було знайдено багатий скарб. Він був покладений у дві посудини — глиняну і мідну. В першій знаходилося 14 срібних монетних гривен і кілька інших предметів (6, стор. 24—26; 28, стор. 39; 41, стор. 56).

9. 1882 р. На території садиби Агеєва по вул. Трисвятительській (нині Десятинна), проти Трисвятительської церкви під час закладки

¹⁹ Тут і далі в дужках дається номер праці згідно додатку № 2 та її сторінки.

фундаментів знайдені дві срібні шестикутні гривни (6, стор. 40; 41, стор. 57).

10. 1898 р. На вул. Андріївський спуск була знайдена гривна у вигляді злитка срібла (1, стор. 40; 32, стор. 122, 157).

11. 1908 р. Під час розкопок язичницького капища В. В. Хвойка знайшов мідну плитку, котра являла собою монетну гривну новгородського типу. Там же В. В. Хвойка виявив скарб мідних гривен, який складався з однієї цілої, двох половинок і кількох частинок. В літературі того часу була висловлена думка, що мідні монетні гривни, можливо, називались ногатами (16, стор. 83).

12. 1909 р. На території садиби Десятинної церкви, на схід від апсид, знайдено срібну гривну київського типу (17, стор. 125).

13. 1911 р. Під час розкопок Д. Мілеєва на території садиби Десятинної церкви, біля північної її стіни, виявлено скарб дорогоцінних речей. До складу скарбу входило шість гривен київського типу (18, стор. 97).

14. 1914 р. Під час археологічних досліджень Д. Мілеєвим і С. Вельміним в Десятинному провулку фундаментів кам'яної будівлі цивільного характеру під бруківкою напроти будинку № 6 було знайдено скарб, до складу якого входили чотири монетні гривни у вигляді паличок (19, стор. 43—44; 26, стор. 111).

15. 1936 р. Під час розкопок на території північної частини садиби М. Петровського, на захід від будинку Історичного музею, були знайдені дві монетні гривни київського типу. Вони лежали в невеликому глиняному глечикі з однією ручкою. Вага гривен — 162,2 і 163,9 г (27, стор. 15).

16. 1936 р. Розкопки на території садиби М. Петровського виявили ще одну монетну гривну київського типу (27, стор. 18).

17. Рік невідомий. На території садиби Трубецького (вул. Володимирська, № 1) знайдено кілька київських рублів у злитках (6, стор. 48).

Город Ярослава

18. 1854 р. На площі перед будинком «Присутственных мест» (Володимирська, № 15) були знайдені дві монетні гривни київського типу (5, стор. 36).

19. 1880 р. На вул. В. Житомирська, поблизу будинку генерала Кувшинова, під час риття канами для водопроводу знайдено скарб золотих і срібних речей, в якому знаходилось 34 монетні гривни київського типу вагою від 141,8 до 164,12 г (5, стор. 39; 29, стор. 23; 41, стор. 56).

20. 1885 р. Під час земляних робіт на території садиби М. Сікорського, яка знаходилась на північний схід від Софійського собору в Троїцькому провулку (нині Рильський), було виявлено скарб дорогоцінних речей із золота і срібла. В глиняному горщику, в якому він знаходився, лежало дев'ять срібних монетних гривен київського типу. Вага їх — від 150,51 до 160,24 г (6, стор. 42—43; 25, табл. III; 30, стор. 93; 41, стор. 173).

21. 1889 р. Весною під час земляних робіт на території садиби Гребеновського на глибині 1½ аршина знайдено один з найбагатших скарбів Києва. До складу його входило сім, а згідно деяким даним — дев'ять монетних гривен київського типу вагою від 155,7 до 170,7 г (5, стор. 36; 11, стор. 163—166; 12, стор. 433; 25, стор. 138—139; 31, стор. 91—119).

22. 1889 р. Під час земляних робіт на території садиби Ф. Раковського на вул. Рейтарській землекопи виявили скарб золотих і срібних

речей, до складу якого входила срібна монетна гривна київського типу (5, стор. 38; 12, стор. 389; 25, стор. 137—138).

23. 1938 р. На захід від Софійського собору, на подвір'ї садиби № 14 по вул. Стрілецькій, в похованні XII ст. було виявлено невеликий скарб. Разом з різними срібними речами тут лежала монетна гривна київського типу (37, стор. 10).

Михайлівське відділення

24. 1888 р. Поблизу Михайлівського монастиря були знайдені три рублі в злитках (6, стор. 48).

25. 1900 р. На території Михайлівського монастиря знайдено скарб великокнязівської епохи. Серед великої кількості речей, які потрапили до збірки Ханенко, були: 1) один обрізок золотої гривни, 2) вісім срібних шестикутних злитків, 3) дві візантійські монети, одна з яких Мануїла I Комнена (1143—1180 рр.) (3, стор. 150—152, 162; 21, стор. 27).

26. 1900 р. Під час земляних робіт на території садиби реального училища (тепер школа № 6) на Михайлівській площі було знайдено скарб, до складу якого входили дві монетні гривни київського типу (2, стор. 205; 26, стор. 115).

27. 1903 р. На південь від древнього Михайлівського собору під час закладання фундаментів для монастирського готелю (вул. Героїв Революції), на глибині 2,3 м в невеличкій ямі було виявлено скарб золотих і срібних речей. До складу його входили дві срібні монетні гривни київського типу вагою 157,6 і 160,54 г. На одній з них вирізано знак у вигляді букви «П» (4, стор. 302; 33, стор. 184—192, 208).

28. 1906 р. На території Михайлівського монастиря восени під час земляних робіт знайдено скарб дорогоцінних ювелірних виробів, серед яких були три шматочки золотих злитків у вигляді паличок і дві срібні монетні гривни київського типу. А. Ільїн повідомляє про дві золоті і дві срібні гривни (14, стор. 22—23; 21, стор. 25, 26, стор. 122; 34, стор. 124, 147).

29. 1906 р. На проїзній частині Трисвятительської вулиці, проти воріт готелю Михайлівського монастиря, під час прокладання водопровідних труб під плитою червоного шиферу було знайдено скарб золотих і срібних речей. До складу його входили дві срібні монетні гривни київського типу, а також золоті монети, згідно визначення місцевих нумізматів, — «Владимірово золото» (14, стор. 21—22; 25, стор. 124).

30. 1907 р. На території Михайлівського монастиря під час земляних робіт при будівництві будинку було виявлено скарб в двох глиняних горщиках. В одному, який мав форму глечика, знаходилось 53 срібні монетні гривни київського типу вагою від 152,23 до 164,49 г, а також три срібні гривни новгородського типу — одна вагою 128 г і дві по 192,88 г (15, стор. 16—17; 20, стор. 25; 26, стор. 123; 35, стор. 114, 137).

31. 1940 р. Під час робіт київської археологічної експедиції на території Михайлівського монастиря між собором і Трапезною церквою на глибині 1,4 м знайдено скарб з 15 срібних монетних гривен київського типу вагою від 150 до 160 г. На зворотному боці більшості гривен — якісь штрихові помітки (26, стор. 122).

32. 1949 р. На території Михайлівського монастиря, між огорожею і західною стінкою колишньої Трапезної церкви, в житлі XIII ст. знайдено срібну гривну київського типу (21, стор. 10—11).

33. 1949 р. На вул. Героїв Революції, проти будинку № 4-а, знайдено скарб золотих і срібних речей, в який входили три срібні монетні

гривни київського типу вагою від 157,6 до 159,9 г і три срібні монетні гривни у вигляді паличок вагою близько 196,25 г кожна (26, стор. 125; 36, стор. 120—125).

Хрещатик

34. 1787 р. В невизначеному місці було знайдено глечик зі срібними монетами різних розмірів. Серед них знаходилося три чи чотири злитки срібла у вигляді паличок вагою сургуча (39, стор. 166).

35. 1888 р. Поблизу Хрещатицького яру знайдено скарб, який складався з древньоруських монетних гривен. Кількість і тип їх невідомі (6, стор. 49).

Поділ

36. 1899 р. Під час копання ями (точне місце невідоме) було виявлено невелику циліндричну посудину з листової міді, в котрій лежали три срібні монетні гривни київського типу (1, стор. 66; 20, стор. 27).

37. 1903 р. На горі Киселівці знайдена срібна монетна гривна київського типу разом з монетами Володимира Ольгердовича (7, стор. 6; 20, стор. 27).

38. 1908 р. (?) На території садиби Фролівського монастиря, під Киселівкою, виявлені дві мідні монетні гривни новгородського типу (16, стор. 83).

39. 1908 р. (?) На території однієї з садиб на розі вулиць Нижнього Валу і Костянтинівської знайдено мідну монету гривну новгородського типу (16, стор. 83).

Інші райони

40. 1840 р. С. Жуляни — літописна Желянь. В садибі селянина знайдено 20 київських рублів-гривен (6 стор. 60).

41. 1899 р. Під час земляних робіт на території садиби Л. Бродського по вул. Єкатерининській (тепер Рози Люксембург) виявлено скарб до складу якого входили дві золоті монетні гривни і 19 візантійських монет від Никифора II Фоки (963—969 рр.) до Ісаака I Комнени (1057—1059 рр.) (13, стор. 381; 20, стор. 27; 24, стор. 1).

ДОДАТОК № 2

БІБЛІОГРАФІЯ

1. АЛЮР за 1899 г., т. I, К., 1899.
2. АЛЮР за 1900 г., т. II, К., 1900.
3. АЛЮР за 1900 г., т. III, К., 1900.
4. АЛЮР за 1903 г., т. V, К., 1904.
5. Антонович В. Б., Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895.
6. Беляшевский Н. Ф., Монетные клады Киевской губернии, К., 1889.
7. Болсуновский К., Монеты киевских князей XIV в.
8. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, тетрадь V, К., 1887.
9. ЖМНП за 1839 г., № 3, отд. III., СПб., 1839.
10. ЗРАО, т. III, СПб., 1882.
11. ЗРАО, т. IV, СПб., 1889, новая серия, вып. 2.
12. ЗРАО, т. IV, СПб., 1890, новая серия, вып. 3—4.
13. ЗРАО, т. XII, СПб., 1901, вып. 1—2.
14. ИАК, Прибавление к вып. 21, СПб., 1907.
15. ИАК, Прибавление к вып. 22, СПб., 1907.

16. ИАК, Прибавление к вып. 31, СПб., 1909.
17. ИАК, Прибавление к вып. 32, СПб., 1909.
18. ИАК, Прибавление к вып. 44, СПб., 1912.
19. ИАК, Прибавление к вып. 57, СПб., 1914.
20. *Ильин А. А.*, Топография кладов серебряных и золотых слитков, Пг., 1921.
21. *Каргер М. К.*, Новые данные к истории киевского жилища домонгольского времени, КСИИМК, вып. 38, М., 1952.
22. «Киевские вести», № 194, 22 июля 1908.
23. Киевская выставка XI Археологического съезда, К., 1899.
24. «Киевская старина», Документы, известия и заметки, 1899, октябрь.
25. *Кондаков Н.*, Русские клады, СПб., 1896.
26. *Корзухина Г. Ф.*, Русские клады, М.—Л., 1954.
27. *Мовчанівський Т.*, Щоденник розкопок в Києві за 1936 р., Науковий архів ІА АН УРСР.
28. ОАК за 1876 г., СПб., 1879.
29. ОАК за 1880 г., СПб., 1882.
30. ОАК за 1885 г., СПб., 1891.
31. ОАК за 1889 г., СПб., 1892.
32. ОАК за 1899 г., СПб., 1902.
33. ОАК за 1903 г., СПб., 1906.
34. ОАК за 1906 г., СПб., 1909.
35. ОАК за 1907 г., СПб., 1910.
36. *Самойловський І. М.*, Новий скарб часів Київської Русі, Археологія, т. VI, К., 1952.
37. *Самойловський І. М.*, Археологічні дослідження Києва з 1917 по 1952 рр., Науковий архів ІА АН УРСР.
38. *Самойловський І. М.*, Археологічні спостереження за 1940 р., Науковий архів ІА АН УРСР.
39. Сборник материалов для исторической топографии Киева, К., 1874.
40. Труды и летописи Общества истории и древностей российских, кн. I, ч. V, М., 1830.
41. *Черепнин А. И.*, О киевских денежных гривнах, Труды VI АС, т. II, М., 1902.

П. П. ТОЛОЧКО

ТОПОГРАФИЯ КЛАДОВ МОНЕТНЫХ ГРИВЕН В КИЕВЕ

Резюме

За время археологических исследований древнего Киева обнаружено более 265 монетных гривен, происходящих из 41 пункта. Территория, отмеченная находками гривен, довольно большая, но концентрация их не везде одинаковая. Наибольшее количество пунктов дает верхний город, т. е. центральная часть Киева, обнесенная валами городов Владимира, Ярослава и Святополка. Из 265 монетных гривен на эту часть приходится около 230. Вызывает некоторое удивление то обстоятельство, что монетные гривны почти не встречаются на территории торгово-ремесленного Подола. Все эти явления следует объяснять расселением княжеско-боярской и купеческой верхушки общества.

Таким образом, находки монетных гривен являются одним из важнейших источников для освещения вопросов историко-социальной топографии древнего Киева.

Наряду с крупными кладами монетных гривен, содержащими по 15—30 и 50 серебряных слитков, нередко встречались находки небольших кладов, имевших от трех до шести гривен. Эти клады дают интересный и важный материал для суждения о социальной дифференциации высших слоев древнекиевского населения.

Киевские клады дали небольшое количество золотых и серебряных гривен новгородского типа.

Находки монетных гривен киевского и новгородского типов совместно с монетами XI и XIV вв. позволяют утверждать, что на протяжении всего этого времени слитки драгоценных металлов употреблялись в качестве денег при крупных торговых операциях.